

Великою проблемою (аналіз якої вимагає окремого дослідження) є відсутність визнання державою богослов'я (теології) та пов'язаних із ним дисциплін як наукової спеціальності. Причому проблема ця стосується не тільки релігійних освітніх закладів (відсутність їх ліцензування та акредитації), а й спричинює порушення прав громадян України, зокрема на вибір форми освіти, працевлаштування, а в деяких випадках – зумовлює особливості правового статусу. Потрібно зазначити, що введення в програму вищих навчальних закладів релігієзнавства не вирішує питання забезпечення реалізації права на релігійну освіту, оскільки це предмет суто інформативного характеру, тим часом як релігійна свобода передбачає вивчення і виховання у конкретній релігії. Важливо, щоб для вирішення питань ліцензування й акредитації такого типу закладів та надання ними наукових ступенів у Міністерстві освіти не створювався окремий підрозділ, а щоб усі ці процедури здійснювалися на загальних засадах. Для цього передовсім необхідно розробити систему оцінки рівня освіти та визнання наукових ступенів, спільну для всіх освітніх закладів.

На закінчення, треба згадати ще одну проблему релігійної освіти. У деяких регіонах (головним чином у західних областях України) в порядку експерименту за рішенням місцевих органів влади у загальноосвітніх школах проводяться уроки з християнської етики. Цей вимушений крок, до певної міри сурогат релігійного навчання, може бути виправданий лише відсутністю належних правових гарантій прав дітей та батьків. Більше того, відсутність адекватної правової бази дозволяє органам державної влади проявляти необмежену ініціативу – скажімо, обов'язкове відвідування уроків, обов'язкова атестація тощо. У деяких випадках така практика створює загрозу дискримінації як окремих осіб, так і цілих груп.

Слід зазначити, що це радше вимушений “позаконний” крок, який свідчить про існування проблеми, а не про її властиве вирішення. Першим і основним кроком на шляху до вирішення проблеми релігійної освіти на будь-якому рівні повинно бути усвідомлення, що підставою права на релігійну освіту і виховання є право конкретної особи – дитини, яку представляють батьки, тимчасом як на релігійних організаціях та державних органах влади лежить обов'язок забезпечити реалізацію цього права.

У цьому контексті необхідно вкотре наголосити на потребі прийняття нового Закону *Про освіту*, який допускатиме факультативне вивчення релігії у державних школах та існування приватних шкіл під патронатом релігійних організацій¹⁹⁸. У такому законі повинні бути виразно окреслені компетенції релігійних організацій, а також гарантії здійснення державою її прав та обов'язків щодо всієї системи освіти. З огляду на ці ж питання вимагає змін також чинний Закон *Про свободу совісті*. У нього треба вписати виразне право релігійних організацій створювати освітні заклади всіх рівнів акредитації, а також забезпечувати на вимогу батьків надання релігійної освіти дітям у державних школах на факультативній основі. Таким чином, релігійні організації не втручатимуться в навчання інших предметів, а держава не навчатиме і не визнаватиме принципів і правд віри, що цілком відповідатиме засаді світськості освіти в державних закладах.

Підсумовуючи, слід відзначити, що створення в Україні можливості організації релігійної освіти різних форм та видів є нагальним обов'язком держави не тільки з огляду на виконання стандартів дотримання прав особи, але й точки зору інтересів самої держави, її стабільності та поступу. Адже згідно з принципами, визнаними міжнародною спільнотою, громадянин має обов'язки тільки перед тією державою, у якій можливий вільний і повний розвиток його особистості.

*Г. Друзенко**

Реституція як відновлення історичної справедливості.

20 листопада 2003 року Верховна Рада України відхилила урядовий законопроект, зареєстрований за № 1281, «Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"» (нова редакція). Таким чином, вже п'ята за останні шість років спроба провести в парламенті крізь процедуру першого читання підготовлені Державним комітетом України у справах релігій законопроекти, що мають

¹⁹⁸ Для прикладу: у Польщі, згідно з Законом *Про систему освіти* 1991 року (Dziennik ustaw 1991 nr 95 poz. 425) та розпорядженням Міністра освіти *У справі умов і форм навчання релігії у публічних школах* від 14 квітня 1992 року (Dziennik ustaw 1992 nr 36 poz. 155) усі, визнані законом, релігійні організації мають право проводити в школі навчання релігії в обсязі 2 години на тиждень, якщо у класі є принаймні 7 учнів, які сповідують цю релігію. Релігійні організації та держава спільно провадять контроль за викладанням релігії. Про дискусії, що виникали в Польщі навколо релігійної освіти, див. також: Nauczanie religji w szkole w państwie demokratycznym (red. J. Krucowski)— Lublin, 1991; Męzglewski A. Katecheza i szkolnictwo wyznaniowe.// Prawo wyznaniowe w III Rzeczypospolitej (pod. red. H. Misztala).— Lublin, 2001.

* Юридичний радник Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції, віце-президент Інституту європейської інтеграції (Ряшів, Польща). (друкується за: risu.org.ua).

оновити підвалини державно-церковних взаємин, зазнала фіаско. Це означає, що єдиний законодавчий орган України, попри неодноразову зміну свого складу, вкотре відмовляється прийняти плоди наполегливої законотворчості «державного органу у справах релігій» хоч би за основу для подальшого доопрацювання. Малою втіхою в цій ситуації є той факт, що одночасно з урядовим парламент відхилив ще й альтернативний депутатський законопроект Лілії Григорович «Про свободу віросповідання та релігійні організації».

Що ж заважає пройти крізь Сціллу та Харибду сесійної зали українського парламенту як урядовим, так і депутатським спробам по новому врегулювати державно-церковні відносини?

Одну з основних причин – неврегульованість у законопроектах статусу Церкви як юридичної особи, докладно проаналізовано у попередній статті (*Див. Г. Друзенко. Статус юридичної особи для Церкви: мрія чи реальність? // Юридичний журнал, - 2003. - №10*). Тому зараз хотів би зосередитись на ще одній, не менш важливій проблемі – відсутності в українському законодавстві ефективних механізмів реституції колишнього церковного майна. На жаль, вона також не знайшла адекватного розв'язання у відхилених парламентом законопроектах.

Насамперед слід нагадати, що реституція колишнього церковного майна є зобов'язанням, яке Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи. У пункті XI висновку Парламентської асамблеї Ради Європи № 190 (1995) нашій державі рекомендується «встановити правове розв'язання питання про повернення церковної власності». Про необхідність «гарантувати релігійним інституціям, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо це неможливо, справедливу компенсацію» Україні – як власне й іншим пострадянським державам – було нагадано сім років потому – в рекомендації ПАРЕ від 24.04.2002 № 1556 (2002). З іншого боку, потрібно визнати, що Україна ще до проголошення незалежності і задовго до вступу до Ради Європи заклала перші правові підвалини для повернення Церкві майна, націоналізованого радянською владою. Так, вже постановою Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"» від 23 квітня 1991 року Кабінет Міністрів України, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації було зобов'язано «забезпечити відповідно до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" повернення у власність чи передачу в безоплатне користування релігійним громадам культових будівель і майна», а також визначено критерії, за якими має визначатись, яким саме релігійним організаціям повертати колишнє церковне майно.

З моменту запровадження в Україні інституту президентства дати новий імпульс процесу реституції, що його розпочато з прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на підставі цитованої вище парламентської постанови, тричі намагався у своїх актах глава держави. Так, указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 року за № 125 Раді Міністрів Кримської АРСР, виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів було доручено впродовж 1992-1993 років здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням, а також організувати інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв та архівів, для розв'язання у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням; розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 року за № 53/94-рп місцевим органам державної виконавчої влади доручено «забезпечити до 1 грудня 1997 року передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням»; указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 року Кабінету Міністрів України було доручено:

1) утворити до 1 травня 2002 року міжвідомчу комісію для підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом РСР тоталітарної політики стосовно релігії, та опрацювання механізмів подолання негативних наслідків такої політики; 2) розробити до 1 вересня 2002 року перспективний план заходів, спрямованих на відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема на повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна, в тім числі приміщень, що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням; 3) передбачити під час розроблення проектів Державного бюджету України на 2003 та наступні роки видатки, пов'язані з реалізацією органами виконавчої влади зазначеного вище плану заходів.

Президентські ініціативи – хоча й без особливого ентузіазму – намагався реалізувати Уряд (а радше уряди) України. Так, 7 травня 1998 року Кабмін видав розпорядження за №290-р, в якому Раді міністрів

Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям було доручено забезпечити поетапне повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням, а також до 01.07.1998 подати Кабінетові Міністрів України повний перелік культових будівель, які перебувають у державній та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням, з визначенням термінів та умов повернення їх релігійним організаціям. У вересні 2002 року український уряд, на виконання останнього з цитованих вище президентських указів, затвердив перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій, який передбачав: вивчення питання про долю колишніх культових будівель, церковних приміщень та майна, належність яких до колишньої церковної власності підтверджена відповідними архівними документами, та узгодження його з керівниками релігійних організацій на місцях; визначення термінів повернення цих будівель, приміщень і майна в користування церквам і релігійним організаціям; вивчення питання та підготовку пропозицій щодо механізму передачі в користування церквам і релігійним організаціям частини церковної атрибутики, літератури та документів, що зберігаються в музейних запасниках та архівах;

подання Уряду пропозицій щодо подальшого використання окремих будівель Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та інших видатних пам'яток сакральної архітектури.

Не буду далі переобтяжувати читача переліком «реституційних» правових актів, які часто-густо ледве не дослівно дублюють один одного – названого цілком вистачить, щоб переконатися: реституція в Україні явно гальмує, строки її проведення та терміни завершення постійно переносяться, а нормативно-правова база, необхідна для проведення повноцінної реституції, досі не створена. Наведу симптоматичний приклад. 24 квітня 2003 року Київська міська рада прийняла рішення за № 388/548 про передачу будинків по вулиці Січневого повстання № 32/1 літ. А, Г, Е в управління Українській Православній Церкві Київського Патріархату. В преамбулі зазначеного рішення стверджується, що воно прийняте відповідно до частини 5 статті 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Указу Президента України від 21.03.2002 № 279/2002 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій».

Здалося б, Київська міська влада шляхетно чинить, коли, не чекаючи спеціального закону про реституцію церковного майна, повертає релігійному об'єднанню (яким є Українська Православна Церква Київський Патріархат) колишню церковну власність. Ось лише «не помітила» Київська рада, коли приймала рішення № 388/548, принципової юридичної проблеми: Українська Православна Церква Київський Патріархат відповідно до чинного законодавства України не є юридичною особою. А відтак постає питання, а кому ж насправді передані в управління будівлі, що входять до комплексу Свято-Феодосіївського монастиря, що на розі вулиць Січневого повстання та Цитадельної? Виходить що нікому, оскільки немає юридичної особи «Українська Православна Церква Київський Патріархат», як немає юридичної особи «Українська Православна Церква» або «Українська Греко-Католицька Церква». Немає і в принципі не може бути, оскільки відповідно до чинного нині Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 року релігійні об'єднання не можуть набувати статусу юридичної особи, а будь-які об'єднання без статусу юридичної особи не можуть набувати будь-яких майнових прав. Спершу гадав собі, що ця правова колізія – прикра технічна помилка, недогляд працівників апарату Київської ради, які через неухважність загубили частину офіційної назви релігійної організації «Свято-Феодосіївський ставропігійний чоловічий монастир Української Православної Церкви - Київського Патріархату», чий статут був зареєстрований Радою у справах релігій при Кабінеті Міністрів України 23 грудня 1992 року. У такому разі все було б зрозумілим – Київська рада прийняла рішення про передачу будівель в управління релігійній організації, яка з 1992 року має статус юридичної особи, набутий на підставі статей частини 1 статті 13 та частини 2 статті 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». І залишалось б хіба що шкодувати з приводу неухважних клерків. Але ж ні...

Виявляється, що на рік раніше Київська рада передала в безоплатне користування Українській Православній Церкві Київського Патріархату (УПЦ-КП) будинки № 3 літ. А, Б та № 5 літ. Д у провулку Десятинному (рішення від 15 січня 2002 року № 220/1654). А ще двома роками раніше тій самій УПЦ-КП було безоплатно передано у власність будинок № 3, літ. Б на вулиці Хорива (рішення від 29 червня 2000 року № 213/934). Причому в останньому випадку через 9 місяців після передачі будівлі № 3, літ. Б на вулиці Хорива у власність юридичному фантому Київська «передумала» і шляхом внесення змін до свого рішення передала зазначену будівлю у власність парафії Святого Миколи (Притиска) Української Православної церкви Київського Патріархату (рішення від 3 квітня 2001 року № 271/1248). Не думаю, що тут слід акцентувати увагу на конституційній нормі про непорушність права приватної власності (а оскільки Церква

у нас відділена від держави, то будівлі передавались Церкві саме у приватну власність). Зрозуміло, що май релігійне об'єднання статус юридичної особи, лише воно або суд, а ніяк не Київрада, могли б вирішувати подальшу долю майна, переданого цьому релігійному об'єднанню у власність. Набагато цікавіше проаналізувати, чи прийняття таких абсурдних з юридичного погляду рішень стало можливим через низьку правову культуру депутатів та працівників представницького органу столичної територіальної громади чи через алогічність українського законодавства, яке визначає статус релігійних організацій та засади їхніх взаємин з державою. Вірогідно, з обох причин. Та зважаючи на те, що про правову культуру в Україні сказано й написано чимало, дозволю собі зосередитись на другій.

Отже, перед будь-яким органом, уповноваженим приймати рішення про повернення Церкві раніше націоналізованого в неї майна, насамперед постає засадниче питання: а кому саме повертати майно. Єдиний акт українського законодавства, що містить хоч якусь відповідь на це запитання – вже згадувана постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"» від 23 квітня 1991 року.

Пункт 6 цієї постанови передбачає критерії, за якими культове майно, зокрема культові будівлі, мають повертатись у власність або передаватись у безоплатне користування релігійним громадам. Дивно, але законодавець, приймаючи згадану постанову, наче забув, що колишнє церковне майно відбирали не лише в громад, а й у монастирів, єпархіальних управлінь, духовних шкіл, релігійних братств, місій тощо, а тому й повертати його потрібно не лише релігійним громадам... Але явно не цей недогляд, якого Верховна Рада припустилась на зорі українського парламентаризму, гальмує відновлення історичної справедливості щодо колишнього церковного майна – основний нонсенс реституції по-українськи полягає в тому, що із суб'єктів реституції виключена Церква як така! Попри те, що в чинному Законі «Про свободу совісті та релігійні організації» поняття «Церква» вживається як синонім поняття «релігійні організації» (саме в множині) (*це прямо випливає з аналізу ч.2 ст.5, назви та ч.1 ст.6 Закону*), що близьке але не тотожне «об'єднанню релігійних організацій», коли ми говоримо «Церква», ми майже завжди маємо на увазі саме релігійне об'єднання: Українська Православна Церква, Українська Православна Церква – Київський Патріархат, Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква, Українська Римо-Католицька Церква тощо. А саме така Церква, Церква як релігійне об'єднання, позбавлена в Україні правосуб'єктності, оскільки не має навіть теоретичної можливості набувати статусу юридичної особи.

І тут Закон ставить виконавчу владу у досить делікатне становище. Архіви свідчать, що майно вилучалось у тих громад, монастирів, духовних шкіл, інших релігійних організацій, що припинили своє існування якщо не фактично, то вже напевно як суб'єкти права. Водночас повертати майно пропонується новоствореним релігійним організаціям, які часто-густо мають з ліквідованими хіба що спільну назву та віросповідну приналежність. Як за таких умов діяти владі, якщо на повернення того чи того «культового майна» претендують дві, три а то й більше релігійних організацій водночас? Та ще коли всі вони, приміром, декларують свою приналежність до Православної Церкви й мають однакову назву? У такій ситуації місцева влада (а саме вона за українським законодавством в абсолютній більшості випадків вирішує, кому саме повертати «культове майно») опиняється перед спокусою толерувати релігійні громади однієї конфесії за рахунок іншої – залежно від симпатій більшості місцевих можновладців. Зазвичай органи місцевого самоврядування таки спокушаються і не дуже переймаються відновленням історичної справедливості! Так, приміром, у Києві храми, втім числі й відновлені коштом міського бюджету, передаються здебільшого в користування УПЦ-КП, на Галичині фаворитом реституції є УГКЦ, а в південних та східних регіонах України – УПЦ Московського Патріархату.

Таке враження, що реституція в Україні здійснюється *ad hoc* – залежно від політичної кон'юнктури на місцях, а центральна влада свідомо дистанціюється від координації цього непростого процесу. На жаль, не так давно ми вже проходили використання права як інструмента реалізації політичної волі і мали задосить підстав переконатися, що з верховенством права це немає нічого спільного. Але ж можливий інший – системний та прозорий – підхід до реституції. Достатньо законодавчо закріпити за Церквами статус юридичної особи, посадити повноважних представників Церков за стіл переговорів і справедливо (наскільки в принципі може бути справедливим реальне життя) поділити рештки неповернутого Церкві «культового майна», попередньо створивши національний реєстр об'єктів загальнодержавної та комунальної власності, що підлягають реституції.

Припустимо, що держава почула наші поради й поклала їх у підвалини «нового підходу» до реституції. Чи достатньо цього, щоб в Україні раз і назавжди зняти з порядку денного питання повернення церквам «культового майна»? Аж ніяк ні! При уважному прочитанні чинного законодавства виявляється, що в нашій державі для справжньої реституції елементарно бракує правових підстав. Частина 7 статті 92 Конституції України визначає, що правовий режим власності визначається виключно законами України.

Отже, з усіх цитованих вище актів національного законодавства підстави для реституції можуть визначатися тільки Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», оскільки інші закони не регулюють правовідносин щодо повернення церквам «культового майна».

Проаналізуємо цей закон. Реституційною, а радше квазіреституційною в ньому можна назвати рівно одну 17-ту статтю. Ключовою в цій статті (з погляду відновлення історичної справедливості через поновлення Церкви у майнових правах) є норма частини другої, яка дослівно проголошує наступне: «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим».

Зауважу принагідно, що ось вже більшу семи років у складі України немає Республіки Крим – є Автономна Республіка Крим, що юридично не одне й теж. Однак головне в цій нормі звичайно не застаріла назва адміністративно-територіальної одиниці, що входить до складу нашої держави, а повна відсутність імперативу: «Даєш реституцію!». Якщо викласти сухий юридичний текст 17-ої статті зрозумілою пересічному громадянину мовою, звучатиме це приблизно так: 1. Релігійні організації мають право звертатися до державних органів з клопотанням повернути їм націоналізоване радянською владою «культове майно».

2. Такими державними органами є обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також Рада Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – уповноважені органи) – залежно від місцезнаходження «культового майна». 3. Уповноважені органи зобов'язані впродовж місяця розглянути клопотання релігійної організації й прийняти одне з наступних рішень: задовольнити клопотання релігійної організації і передати їй «культове майно» у власність; задовольнити клопотання релігійної організації і передати їй «культове майно» у безоплатне користування; задовольнити клопотання одразу кількох релігійних організацій і передати їм «культове майно» у почергове користування; відмовити у задоволенні клопотання. 4. Якщо релігійну організацію не задовольняє рішення уповноваженого органу, вона має право оскаржити його в суді.

Ось і все, якщо не зважати на загальні місця про те, що «самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається» або про те, що «користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України». А де ж реституція? Її немає, оскільки в законі немає жодних критеріїв визначення того, коли держава повинна повернути «культове майно» у власність, коли – у безоплатне користування, а коли і на яких підставах у реституції може бути відмовлено. Закон надає уповноваженим органам повну дискрецію визначати долю колишнього церковного майна, націоналізованого свого часу радянською владою.

До речі, в юриспруденції така дискреція називається правом власності, оскільки лише власник вправі вирішувати, що робити з належним йому майном. І лише одне-єдине обмеження права власності держави та територіальних громад передбачив закон: «культове майно» заборонено здавати релігійним організаціям в оренду, тобто за плату – проте дозволено взагалі не повертати навіть у користування. Можливо, реституція як така відсутня в «профільному» законі «Про свободу совісті та релігійні організації», водночас її можна віднайти в інших законодавчих актах? Оскільки, як зазначалося вище, саме місцева влада в Україні в абсолютній більшості випадків вирішує, кому повертати (або не повертати) культове майно, звернемось до Закону України «Про місцеве самоврядування». Читаючи його, ми також не знаходимо реституційних норм, проте натрапляємо на цікаву в нашому контексті норму, що закріплена в пункті 5 статті 16 Закону: «від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради», тобто представницькі органи місцевого самоврядування. Водночас всі вище згадані акти законодавства, що зачіпають питання реституції, в тім числі й Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», наділяють дискрецію приймати рішення щодо повернення Церкви «культового майна» місцеві органи виконавчої влади. Винятком є хіба що президентський указ від 21.03.2002 за № 279...

Ще одне цікаве спостереження. Жоден з актів законодавства України не передбачає жодних санкцій за неповернення релігійним організаціям «культового майна». Отже, не дивно, що через дванадцять з половиною років після офіційного «старту» реституція так і не наблизилась до свого логічного завершення. Підтверджує це навіть простий аналіз змісту цього латинського терміна. Слово «реституція» походить від латинського *restitutio* і означає «відновлення». Отже, реституція майна – це повернення його у власність тому, хто був позбавлений цього майна, або, іншими словами, відновлення колишнього власника в правах власності. В сучасній юридичній науці термін «реституція» має ще одне смислове навантаження – це повернення колишньому власникові майна, яке було відчужено **незаконно**. Саме з таких позицій слід

оцінювати, наскільки правомірно вважати реституцією повернення релігійним організаціям «культового майна», націоналізованого радянською владою, що передбачено чинним законодавством України. Насамперед, потрібно однозначно сказати, що передача колишнього церковного майна у безоплатне користування релігійним організаціям реституцією не є. Оскільки по-перше, при реституції особа відновлюється в тих правах, які нею були втрачені, тобто якщо Церкву позбавили права власності, її не можна «відновити» в праві користування, оскільки навіть юристу-першокурснику зрозуміло, що право власності та право користування, м'яко кажучи, дещо різні права; по-друге, Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» прямо говорить, що «договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України» (ч.8 ст. 17).

А цивільне законодавство України в особі Цивільного Кодексу УРСР 1963 року передбачає, що «строк договору безоплатного користування майном не повинен перевищувати одного року» (ч. 1 ст. 325), відповідно, минув рік – звільняй «культову будівлю» або бійцем на поклін до чиновника від релігії – клопотати про переукладення або пролонгацію договору безоплатного користування цією самою «культовою будівлею» ще на рік. «У разі продовження користування майном після закінчення строку договору при відсутності заперечень з боку наймодавця, договір вважається поновленим на невизначений строк і кожна зі сторін вправі в будь-який час відмовитись від договору, попередивши про це другу сторону за один місяць» (ст. 324 та 260 ЦК УРСР 1963 року). Однак ЦК УРСР 1963 року фактично віджив своє, – слушно зауважить читач. Так, не заперечуватиму: попередній абзац лише демонстрував, на яких непевних правових підвалинах релігійні організації користувались культовим майном з 1991 по 2003 рік включно. Що ж нас чекає з 01.01.2004, коли набирає чинності «мала конституція» України? Насамперед зауважимо, що такого різновиду правочину як «договір безоплатного користування майном» новим ЦК взагалі не передбачено. Водночас частиною 1 статті 6 ЦК України за суб'єктами цивільних правовідносин закріплено «право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства».

Вочевидь, правовідносини, що виникають між державою або територіальною громадою та релігійною організацією з приводу безоплатного користування майном частково регулюватимуться положеннями ЦК про винайм (оренду). І тут слід звернути увагу на те, що згідно зі статтями 794 та 795 нового ЦК «договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на один рік і більше підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації». З логіки ЦК випливає, що особливості правовідносин між державою та Церквою з приводу користування останньою «культовим майном» мають бути встановлені окремим договором, але, на жаль, такий закон на сьогодні навіть не розробляється. Та навіть якби такий закон вже був прийнятий парламентом і набрав чинності, це б не зняло проблеми реституції як такої, оскільки – дозволю собі ще раз це підкреслити – право власності на майно і користування майном – далеко не одне й теж... Заради справедливості слід констатувати, що практика повернення релігійним організаціям культового майна у «безоплатне користування» часто-густо ігнорувала букву закону, а тому релігійні організації, як користувачі, не переукладають щороку договори з відповідними муніципальними або державними органами. В цьому є як певний позитив, так і велика небезпека. Якщо дотримуватись букви закону, релігійні організації будь-якої миті можуть бути попереджені про припинення договору безоплатного користування «культовими будівлями», після чого впродовж місяця змушені будуть звільнити ці самі будівлі. І навіть причини припинення договору пояснювати не доведеться: закон цього не вимагає... От якою пасткою, палкою і пряником водночас, є для релігійних організацій право безоплатного користування культовим майном на практиці. Це чудово розуміє, приміром, столична влада, яка жодну «культову будівлю», що збереглась з «дорадянських» часів, не повернула Церкві у власність. Хто з церковних достойників в цій ситуації наважиться серйозно й послідовно критикувати міську владу? Хто не підтримає на виборах міського голови чинного мера або його ставленика? Риторичне питання, чи не так?...

І другий принциповий момент, що відрізняє реституцію по-українськи від реституції по-європейськи: а що, власне кажучи, держава збирається повертати Церкві, відновлюючи історичну справедливість? Як уже згадувалось на початку статті, Рада Європи рекомендувала Україні «гарантувати релігійним інституціям, власність яких було націоналізовано, реституцію цієї власності у належні строки або, якщо це неможливо, справедливу компенсацію» (Рекомендація ПАРЕ від 24.04.2002 № 1556(2002)). Тут слід звернути увагу, що в цитованій рекомендації йдеться про всю власність, що належала Церкві на момент націоналізації. Водночас акти українського законодавства, які містять реституційні або квазіреституційні норми, говорять майже виключно про повернення релігійним організаціям **культових будівель та культового майна**. До речі, в українському законодавстві немає визначення культового майна. Більш того, серед сили-силенної нормативно-правових актів ви не знайдете критеріїв, згідно з якими

«культове» майно можна відрізнити від «не-культового». Один-єдиний підзаконний акт, в якому здійснено спробу закріпити перелік «культових послуг та предметів культового призначення» – це постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.1997 за № 1010, яка так і називається «Про затвердження переліку культових послуг та предметів культового призначення, операції з надання і продажу яких звільняються від обкладання податком на додану вартість». Коментарі, як то кажуть, зайві. Цікаво, а монастирські келії це «культове майно» чи ні? А всесвітньо відомі дальні та ближні печери Києво-Печерської Лаври можна розцінювати як «культові будівлі»? А корпуси семінарії, які на 90% складаються з аудиторій? Закон мовчить...

Отже, що маємо в сухому підсумку? Чинне законодавство України передбачає досить специфічну форму реституції лише «культових будівель та майна», а не всього майна, що було націоналізоване у Церкви, що суперечить відповідним рекомендаціям Ради Європи. Але навіть така квазіреституція залишається у повній дискреції органів, уповноважених розпоряджатися культовим майном від імені держави або територіальних громад. Більшість «культових будівель та майна» повертається релігійним організаціям не у власність, а у безоплатне користування, що навіть якби хотів не назвеш реституцією, тобто відновленням Церкви в правах. В національному законодавстві геть відсутні критерії, на підставі яких уповноважені органи повинні приймати рішення про повернення релігійним організаціям колишнього церковного майна у власність або про передачу цього майна у безоплатне користування. Також в нормативно-правових актах немає критеріїв визначення культового майна. Насамкінець, чинне законодавство України не передбачає ніякої відповідальності за порушення права релігійних організацій на реституцію. Не дивно, якщо в цій ситуації ПАРЕ нагадуватиме нам про зобов'язання, узяті Україною при вступі до Ради Європи, знов і знов. Дивно, що українські церкви, які за визначенням мають бути найбільш зацікавленими у справжній та справедливій реституції, удають, що з реституцією в Україні все гаразд...

Огляд порушень права на свободу совісті і віросповідання 2005 року*

Інститутом релігійної свободи було зафіксовано низку порушень у сфері свободи совісті і віросповідання та діяльності релігійних організацій в 2005 році. Найчастіше ці порушення пов'язані з проблемами недотримання Конституції та законодавства України представниками місцевої влади, з боку яких є факти ухвалення актів і прийняття рішень із грубим порушенням принципів релігійної свободи та українського законодавства.

Перешкоджання в реалізації права на мирні зібрання. Однією із гострих проблем є перешкоджання органів місцевого самоврядування у проведенні віруючими громадянами мирних зборів, походів, демонстрацій, що гарантовано їм відповідно до норми статті 39 Конституції України. Такі факти були зафіксовані у місті Біла Церква Київської області під час узгодження питання про проведення ходи до Великодня громадою євангельських християн.

Відвертим порушенням права на свободу совісті та мирних зібрань є видання Донецьким міськвиконкомом рішення про затвердження Порядку проведення громадських заходів, яким обмежується можливість громадян Донецька проводити заходи релігійного характеру в центральних частинах міста та закріплена необхідність при цьому щоразу отримувати погодження на проведення зборів, походів тощо. Протягом осені 2005 року віруючі громади Християнської церкви «Слово життя» м. Донецька мали великі труднощі у проведенні зборів на центральній площі міста й навіть отримали рішення Донецького міськвиконкому та офіційний лист заступника міського голови про заборону проведення мирних зборів. Незважаючи на протест прокуратури, Донецький міськвиконком не скасував свій акт, яким було затверджено Порядок проведення громадських заходів у місті. Наразі прокуратура намагається оскаржити це рішення місцевої влади у суді, прийняте всупереч Конституції України, оскільки вбачає в ньому джерело соціального напруження і порушення прав громадян на свободу вираження своїх поглядів.

Непрозорість у питаннях відведення земельних ділянок для релігійних організацій. Не менш важливі проблеми існують і в питанні відводу земельних ділянок для релігійних організацій, оскільки відповідно до регіональних особливостей має місце надання преференцій з боку місцевої влади окремим конфесіям. Такі проблеми існують майже у всіх регіонах України, зокрема, до Інституту релігійної свободи надходили звернення про перешкоди чи неможливість отримання земельної ділянки від релігійних громад Вінницької, Київської, Донецької та Запорізької областей.

* *Експерти Інституту релігійної свободи, м. Київ. (друкується за: risu.org.ua).*